O‘ZBEKISTONNING JANUBIY HUDUDI QADIMGI AMALIY SAN’AT NAMUNALARINI O‘RGANISHDA G.PUGACHENKOVANING IZLANISHLARI

Kurbanov E.E
Guliston davlat pedagogika instituti
“Tarix” kafedrasi mudiri, dotsent
S.f.b.f.d (PhD)

Annotatsiya: Ushbu maqola Galina Pugachenkovaning O‘zbekistonning janubiy hududidagi qadimgi amaliy san'at va madaniyatini o‘rganishga bag‘ishlangan tadqiqotlarini taqdim etadi. Pugachenkova zardushtiy qavmlar va ularning ostadonlari o'rtasidagi bog'liqlik, shuningdek, Kushon davri yodgorliklari muhimligini ta'kidlaydi, bu asarda O‘rta Osiyo tarixiga oid qimmatli bilimlar taqdim etiladi.

Kalit so‘zlar: Amaliy sana’t, Buddaviylik, Janubiy hudud, ahxeologik tadqiqo, Kushonlar davri, haykaltaroshlik, madaniy meros.

Markaziy Osiyo xalqlari moddiy – madaniyati tarixining keng qamrovli bilimdoni Galina Anatoliyevna Pugachenkova qadimgi diniy, mafkuraviy xayot va u bilan bog‘liq urf – odat, marosimlarni “nuqtadonlik” bilan tahlil etgan, bu mavzuda muntazam qalam tebratib kelgan. Xususan, olimaning zardushtiy qavmlarning asosiy atributi hisoblangan ostadonlar va ularning shakl xususiyatlarini keyingi davrdagi sag‘analar (naus) o‘rtasidagi bog‘liqlik haqidagi ilmiy fikrlari diqqatga sazovordir.

O‘rta Osiyo bo‘ylab tarqalgan ostadonlarning shakli asosan ikki xil ekanligi tadqiqotchilar nazaridan chetda qolmagan. Bir guruh ostadonlar tashqi ko‘rinishi

oval-aylana shaklida, chorvadorlar o‘toviga qiyoslab yasalgan bo‘lsa, ikkinchi guruh qal'a, ularda darvozalar, harbiy minoralar moxirlik bilan ajratilgan.

G.A.Pugachenkova haqli ravishda “chodirsimon gumbazli maqbaralar” evolyusiyasini ovalsimon ostadonlar bilan bog‘laydi, ularni turkiy xalqlarga tegishli ekanligini ta'kidlaydi. Pugachenkova ta’kidlaganidek, mazkur “eskilik qoldig‘i” keyingi davrda, ayniqsa so‘nggi o‘rta asrlarda O‘rta Osiyoda tom ma’nodagi mahobatli me’moriy obidalar – maqbaralarni vujudga kelishiga sabab bo‘ldi.

Milodiy I-IV asrlarda hukmronlik qilgan Kushon podsholigi faqat qadimgi Baqtriya hayotida muhim davr bo‘libgina qolmasdan, balki butun Markaziy Osiyo xalqlari madaniy taraqqiyotida hal etuvchi davrlardan biridir. Surxondaryoning Kushon davri madaniyatini o‘rganish borasidagi ilk arxeologik qazishmalar 1926 yilda amalga oshirilgan.

1932 yilda hozirda Sankt-Peterburgdagi Davlat Ermitaji ko‘rgazmalarida saqlanayotgan Ayritom piromoni topilgan. 1936-1938 yillarda professor M.Ye.Masson va san’atshunos arxeolog G.A.Pugachenkova boshchiligida faoliyat ko‘rsatgan Termiz arxeologik ekspedisiyasi Ayritom va Eski Termizning Kushon davri yodgorliklarini o‘rganishda birmuncha muvaffaqiyatga erishdi. Ikkinchi jahon urushidan so‘ng Surxondaryo viloyatining Kushon davri yodgorliklarini o‘rganish L.I.Albaum faoliyati bilan bog‘liq. 1949-1960 yillar oralig‘ida viloyatning hozirda mavjud Kushon davri arxeologik yodgorliklarining aksariyati ilk bor bu mutaxassis tomonidan ro‘yxatga olinib xaritaga tushirilgan.

1959–yildan buyon Surxondaryoning Kushon davri yodgorliklarida San'atshunoslik institutining xodimlari arxeologik ilmiy–tadqiqot ishlarini olib bormoqdalar. Uzoq yillar mobaynida bu ekspedisiyaga akademik G.A.Pugachenkova ilmiy rahbarlik qilgan.

Ekspedisiya tomonidan 1959-1960-yillarda bir necha obidalardan (Xonaqotepa, Qorabog‘tepa) iborat Denov atrofidagi Xolchayon qishlog‘ida joylashgan yodgorliklar o‘rganildi. Xonaqotepada juda ko‘plab mahobatli haykaltaroshlik namunalari topilgan bo‘lib, bu haykallarning bir qismida, G.A.Pugachenkovaning ta'kidlashicha, Kushon sulolasi asoschilari tasvirlangan. Bu yerdan topilgan yuksak san'at namunalari asosida G.A.Pugachenkova Shimoliy Baqtriyada badiiy san'at maktabi mavjud bo‘lgan degan g‘oyani ilgari surgan. 1967 yildan buyon Dalvarzintepada uzluksiz ravishda qazishma ishlari o‘tkazilmoqda (G.A.Pugachenkova, B.A.Turg‘unov, E.V.Rtveladze, KatoKyudzo).

Hozirga qadar Dalvarzintepaning qurilish bosqichlari, mudofaa istehkomlari, kulolchilar mahallasi, shahar zodagonlarining turar joylari, buddaviylik ibodatxonasi o‘rganildi. Dalvarzintepadan topilgan oltin buyumlardan iborat xazina, shaxmat donalari, san'at durdonalari bo‘lgan haykallar va devoriy rangtasvirlar Kushon davri baqtriyaliklarning madaniyatini o‘rganishda yangi sahifani boshlab berdi. Surxondaryoning Kushon davri shaharlari Eski Termiz va Zartepa (Angor tumani) misolida ham o‘rganilmoqda.

Angor vohasining qadimgi markazi Zartepada O‘zbekiston Respublikasi FA Arxeologiya instituti va Sankt-Peterburgdagi Moddiy madaniyat tarixi institutining V.M.Masson boshchiligidagi Baqtriya ekspedisiyasi keng ko‘lamda arxeologik qazishmalarni olib bordi.

Kushon davri shaharlari aholisining diniy e'tiqodlari, ularning tili va yozuvini o‘rganishda Eski Termizning buddaviylik ibodatxonalari, Qoratepa va Fayoztepalarda amalga oshirilgan arxeologik tadqiqotlar tufayli qimmatli dalillarga ega bo‘lindi. Eski Termizning Kushon davri diniy markazi bo‘lgan Qoratepada 1961 yildan Moskva Ta'mirlash instituti, Sharqshunoslik va Ermitajning G.A.Pugachenkova, B.YA.Staviskiy boshchiligidagi birlashgan ekspedisiyasi tadqiqotlar olib bordi. Markaziy Osiyo va Shimoliy Hindiston xalqlari madaniyati va madaniy aloqalari, shuningdek, buddaviylik dinining bu o‘lkaga tarqalishidan darak beruvchi ko‘plab ashyoviy dalillar topildi.

Kushon saltanati xalqlari antropologik ko‘rinishlari, urf-odatlari, tili, yoeuvlari va sarhadlari muammosini o‘rganish borasida ham muhim tadqiqotlar amalga oshirildi. Bu muammolarni yorituvchi manbalar Ayritom, Bandixon vohasida va Boysuntog‘ning janubiy yon bag‘irlarida olib borilgan arxeologik izlanishlar tufayli qo‘lga kiritildi.

Surxondaryoning Kushon davri tarixi va madaniyatiga bag‘ishlanib rus va boshqa xorijiy tillarda o‘nlab yirik asarlar, minglab ilmiy-ommabop maqolalar chop etilgan. Pugachenkova boshliq mualliflar jamoasi tomonidan tayyorlangan “Janubiy O‘zbekistonning antik davr madaniyatidan”, “Qadimgi Baqtriya”, “Baqtriya qadimiyotlari”, “Qoratepa. Eski Termizning buddaviylik ibodatxonasi”, SH.R.Pidayevning “Shimoliy Baqtriyaning Kushon davri qishloqlari”, E.V.Rtveladze va SH.R.Pidayevniing “Janubiy O‘zbekistonning qadimgi tangalari qatalogi”, G.A.Pugachenkovaning “Xolchayon”, “Xolchayon haykallari”, “Dalvarzintepaning badiiy san'at asarlari”, G.A.Pugachenkova va E.V.Rtveladzening “Dalvarzintepa - Janubiy O‘zbekistondagi Kushon davri shahri” kabi yirik asarlar nashr etildi.

Olib borilgan arxeologik tadqiqotlarga qaramasdan Kushon davri tarixi va madaniyatining ko‘p jabhalari hanuzgacha muammoli bo‘lib qolmoqda. Kushon podsholigiga asos solgan xalqlarning asl vatani, aholisining etnik tarkibi,

Kanishkaning hukmronlik qilgan sanasi va Kushon davlatining ijtimoiy-iqtisodiy tuzumi masalalari shular jumlasidandir [1].

Ko‘hna Ayritom yodgorligi Termizdan 17 km uzoqlikda, Amudaryoning o‘ng qirg‘og‘ida, Termizdan Pomir oldi o‘lkalariga ketuvchi yo‘l ustida joylashgan. Baland tepalikdan iborat ushbu ko‘hna yodgorlik janubiy-g‘arbdan shimoliy-sharq tomonga cho‘zilgan bo‘lib, uch tomondan devorlar bilan o‘ralgan. Yodgorlikning g‘arb tomonida minoralar qoldiqlari aniqlangan. Shimol tomonda tadqiqotchilar tomonidan ibodatxona qoldiklari deb e'tirof etilgan tepaliklar qoldiklari joylashgan. Ko‘hna manzilgohdan sharq tomonda, yo‘l yoqasida burj shaklidagi paxsa qoldiqlari joylashgan bo‘lib, uning yonidan 1933–yilda xumdon qoldiqlari ochilgan [Pugachenkova A.A: 39].

Undan sal oldinroq, 1932–yilda Ayritom yodgorligining yonida Amudaryo qirg‘og‘iga yaqin joyda suv tubidan musiqachilar tasvirlangan tosh lavhalar topib olindi. O‘z davrida juda katta shov-shuvga sabab bo‘lgan bu topilmalar kushon davri Shimoliy Baqtriya yodgorliklaimni o‘rganishda muhim ahamiyatga ega bo‘ldi. 1933–yildayoq topilma topilgan joyda M.Ye.Masson boshchiligidagi arxeologik ekspedisiya ishlay boshladi. Unchalik keng bo‘lmagan arxeologik qazishmalar natijasida bu yerdan Budda ibodatxonasining qoldiqlari va Ayritom ustunlarining qolgan bo‘laklari topildi. Bu topilmalarning M.Ye.Masson tomonidan milodning 1-2 asrlariga, K.V.Trever tomonidan esa mil.avv. II asrga oidligi qayd qilindi.

Ayritom yodgorligi xarobalari o‘rganilayotgan dastlabki davrda bu yerdagi topilmalar xronologik jihatdan “qadimgi davr”, “Baqtriya g‘ishtlari”, “ellinistik davr”, “islomgacha davr” tarzida sanalanib kelingan bo‘lsada, yodgorlik sanasiga keyingi davr tadqiqotlari aniqlik kiritdi. Ammo dastlabki tadqiqotlar Ayritomning moddiy madaniyatini o‘rganish va izohlashda katta ahamiyatga ega bo‘ldi.

Dastlabki qazishmalar jarayonida tadqiqotchilar me'morchilik-burilish uslublari, inshootlarning rejaviy tuzilishi, qurilish ashyolari, ularning sifati va tarkibiga katta e'tibor qaratdilar. Vyazmitina tadqiqotlari natijalariga ko‘ra, baland tepalikdagi peshtoqida tasvirli tosh hoshiyasi bo‘lgan ibodatxona inshooti nisbatan qadimgiroq davrga oid bo‘lib, u yerdagi ustunlar ostadan topilgan to‘rtburchak sopol qoplamalarni M.Ye.Masson “Baqtriya g‘ishtlari” deb atagan. Atrofida bugun ibodatxona inshootlarini mujassamlashtirgan ibodatxona markazi aftidan Hindistondan kelgan qaysidir Budda jamoasi a'zolari tomonidan bunyod etilgan bo‘lsa kerak. Bino peshtoqidagi tasvirlarning diqqatni tortadigan tomoni undaki, tasvirlarning alohida qismlari o‘ziga xos xususiyatlarga ega. Bu hol ularni bunyod etishda turli ustalar ishtirok etganligidan dalolat beradi. Undan tashqari, peshtoqning ayrim qismlari turli davrlarda yoki ta'mirlash jarayonida bunyod etilgan degan fikrlar ham bor. Peshtoqdagi musiqachilar tasvirlangan sharafa nisbatan yaxshi saqlangan va badiiyligi kuchli. Qolganlari nisbatan qo‘polroq bo‘lib, tasvirlari ham sermazmun

emas. Umuman olganda, tasvirlari va tuzilishiga ko‘ra, peshtoq manzaralari ellinizm namunalarini eslatadi. Peshtoqdagi musiqachilar boy qimmatbaho taqinchoqlar bilan tasvirlangan. Ular orasidagi uzun shokilli sirg‘alar, qo‘shmarjon, jevaklar, bilaguzuklar, tillaqoshlar, yelkadan oshirib tashlangan diniy bo‘yinbog‘lar - bularnish barchasi hind kiyim-kechak an’analariga xosdir. Shu bilan birga uzun va qisqa yengli raqqosalar kiyimi va bosh bilan butun gavdani yopib turgan keng kamzullar rim kiyim-kechak an’analarini eslatadi [Pugachenkova G.A: 3].

Peshtokda tasvirlangan musiqa asboblarining bir qismi mahalliy musiqa asboblari bo‘lsa, bir qismi mahalliy xususiyatga ega emas.

Shuningdek, G.A.Pugachenkovaning o‘sha yillarda antik davr me'morchiligi sohasida olib borgan tadqiqotlari ham diqqatga molikdir [4].

Ayritom ibodatxona manzilgohida olib borilgan dastlabki tadqiqotlar paytida milodning ilk asrlariga oid hunarmandchilik ishlab chiqarish mahsulotlari ham topilgan bo‘lib, ular orasida kulolchilik buyumlari ko‘pchilikni tashkil etadi. Ko‘hna yodgorlikda sopol qotishmalar va turli sopol parchalarining ko‘pligi, shuningdek, sopol pishiruvchi xumdonlar qoldiqlari bu yerdagi hunarmandchilik ishlab chiqarishida sopol idishlar tayyorlash ustunlik qilganligidan dalolat beradi.

Termiz arxeologik kompleks ekspedisiyasining asosiy maqsadlaridan biri Ko‘hna Termiz va uning atroflaridagi turli davrlarga oid moddiy madaniyat yodgorliklarini aniqlash va ularda tadqiqot ishlari olib borishdan iborat edi. Ushbu tadqiqotlarga qazishma ishlariga aloqador bo‘lgan turli mutaxassislar jalb etildi va ular maxsus guruhlarga bo‘lindi.

1936–yilgi qazishmalar natijasida Ko‘hna Termizning tarixiy topografiyasiga ham birmuncha aniqliklar kiritildi. Xususan, shahar qal’asi, shahar maydonlari va shahar oldi qismlari o‘rganildi. Ammo bu tadqiqotlarning natijalari ko‘p hollarda o‘rta asrlar davri bilan baholanadi.

Dastlabki tadqiqotlar natijasida nisbatan qadimgi davrga oid yaxshiroq o‘rganilgan yodgorlik Ko‘hna Termiz hududidagi Chingiztepa xarobalaridir. Chingiztepaning yuza qismidan topilgan toshlar M.Ye.Masson tomonidan milodning I asriga (Kadfiz I) oid ekanligi aniqlangan. 1936–yilgi qazishmalar uchun Chingiztepaning janubi-g‘arbiy qismi tanlanib, o‘sha mavsumda 120 m^2 dagi to‘rtta xona qoldiqlari ochilgan. Xonalardan topilgan tangalar, sopol idish namunalari va qurilish uslubi Chingiztepaning rivojlanish pallasi kushonlar davriga oidligi haqida ma’lumot beradi.

1937-1938 yillarda ham Ko‘hna Termizda arxeologik tadqiqotlar davom ettirildi [Asqarov A.A:5]. Ushbu tadqiqotlar natijasida Termiz shahrining dastlabki o‘rni aniqlandi. Ya’ni, ko‘hna shaharga ilgari taxmin qilingan Chingiztepa o‘rnida emas, balki unga dastlab o‘rta asrlarda qad ko‘targan (qal'a o‘rnida asos solinganligi isbotlandi. Aynan shu yerda, 10 ga dan ziyodroq bo‘lgan maydonda antik davrda

atrofi devorlar bilan o‘ralgan shahar mavjud bo‘lgan. Ko‘hna shaharning bir necha joyida olib borilgan tekshiruv ishlari natijasida bu yerdagi antik davr madaniy qatlami boshqa davr qatlamlariga nisbatan ancha qalin ekanligi aniklandi. 1938–yilda antik davr shahar devorlari ostidan, shak-shubhasiz, aniq sanadan dalolat beruvchi ashyolar topildi. Xususan, uch qirrali bronza kamon o‘qining uchi, Yevtidem I (taxm. mil.avv. 220-180 yy.) va Yevkratid (taxm. mil.avv. 170-145 yy.) zarb ettirgan yunon-baqtriya tangalari shular jumlasidandir.

Yunon-Baqtriya podsholigi qulaganidan keyin, ayniqsa, kushonlar davrida ko‘hna shahar o‘z rivojining yuqori cho‘qqisiga ko‘tarilganligi 1937-1938 yilgi tadqiqotlar natijasida o‘zining aniq isbotini topdi. Amudaryo oldi ko‘hna shahrining keng maydonida miloddan avvalgi so‘nggi asrlar va milodning dastlabki asrlariga oid boy arxeologik topilmalari bo‘lgan madaniy qatlamlar aniqlandi hamda o‘rganildi. Topilmalar orasida sirlangan va bo‘yoq bilan ishlov berilgan nozik sopol idishlar, bronza va suyakdan tayyorlangan buyumlar, ellinistik madaniyat izlari bo‘lgan, tosh va ganchdan ishlangan haykaltaroshlik hamda me'morchilik ishlarining namunalari ko‘plab uchraydi. Shuningdek, qo‘hna shaharning turli joylaridan Kushon podsholari Kadfiz II, Kanishka, Xuvishka va Vasudevalarning ko‘plab mis tangalari topilgan. Antik shaharning shimoliy-shark tomonidan metall ishlab chiqarish, xususan, temirni qayta ishlash bilan boshiq ashyolar topilgan. Metall ishlab chiqarish, aftidan, Ko‘hitangtog‘dagi xomashyoga asoslangan bo‘lsa kerak.

Qoratepaning shimoli-sharqiy tomonida rejaviy tuzilishi jihatidan to‘g‘ri burchakli bo‘lganligi aniq ko‘rinib turgan yirik inshoot xarobalari saqlanib qolgan. Uning yaqinida, shahar tashqi devorlarining yonginasida, bir necha kulolchilik xumdonlarining qoldiqlari joylashgan. O‘sha atrofda sopol va temir qotishmalari, bu ashyolardai ishlangan ko‘plab buyumlar qoldiqlarining topilishi shundan dalolat beradiki, bu yerda mavjud bo‘lgan hunarmandchilik ustaxonalari faqat kohinlar uchungina xizmat qilmasdan, ortiqcha mahsulotni bozorga ham chiqargan.

Xullas, G.A.Pugachenkova ishtirokida olib borilgan arxeologik tadqiqotlar O‘zbekiston hududlaridagi antik davr tarixiy-madaniy jarayonlarini o‘rganishda muhim ahamiyatga ega bo‘ldi. Ayritom manzilgohi xarobalarida, Ko‘hna Termizdagi olib borilgan arxeologik tadqiqotlar O‘rta Osiyo hududlaridagi keyingi yunon-budda madaniyati yodgorliklarini har tomonlama o‘rganishni boshlab beribgina qolmay, shu davrga oid ko‘pgina yodgorliklarning davri va sanasini aniqlashda ham muhim ahamiyatga ega bo‘ldi. Ko‘hna yodgorlikning joylashgan o‘rni, unga asos solingan vaqt, uning boshqa hududlar bilan munosabatlari hamda moddiy madaniyati masalalariga ko‘pgina aniqliklar kiritildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YHATI:

1. Кушон даври тарихи ва маданиятини ўрганиш. www.surxon.uz/.
2. Пугаченкова Г.А. Искусство Бактрии эпохи кушан. -М., 1979.

3. Пугаченкова Г.А. Шедевры Средней Азии. -Т., 1986.
4. Термиз буюк йўллар чорраҳисидаги кўҳна ва янги шаҳар Т.,2001.
5. Асқаров А.А. Ўзбекистон тарихи. Энг қадимги даврлардан эрамизнинг V асригача. -Т.. 1994.